

СИСТЕМА ТА ВИДИ ПОКАРАНЬ ЗА УКРАЇНСЬКИМ ПРАВОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII СТ.

Єнур М. В.

*Миколаївська філія Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
м. Миколаїв, Україна*

У статті досліджується система покарань за українським правом другої половини XVII-XVIII ст. у Гетьманщині та на Запоріжжі. Проаналізовано види покарань, які застосовувалися полковими та сотенними судами і козацькими судами Запорозької Січі. Встановлено, які з видів покарань сформувалися у звичаєвому козацькому праві. Показано впливи польського та російського права на систему покарань.

Ключові слова: покарання, право Гетьманщини, українське звичаєве право, історія кримінального права, смертна кара, тілесні покарання, ганебні та майнові покарання.

Постановка проблеми. Дослідження історії вітчизняного кримінального права набуло особливого значення у наш час, коли нові суспільні та державні реалії вийшли на новий етап розвитку. Осмислення характеру та тенденцій еволюції кримінально-правових інститутів, урахування здобутків та прорахунків минулого сприятиме визначенню оптимального шляху розвитку сучасного кримінального права. Важливим для дослідження є період існування автономної Української держави – Гетьманщини, яка могла самостійно визначати шляхи удосконалення кримінально-правових інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання інституту покарання в українському праві другої половини XVII-XVIII ст. висвітлювалися у працях класиків української історичної та історико-правової науки Василенка М., Кістяківського О., Лазаревського О., Левицького О., Міллера Г., Слабченка М.; свій внесок у розробку проблеми внесли сучасні дослідники Бойко І., Грозовський І., Гуржій О., Козаченко А., Кудін С., Кульчицький В., Любченко Д., Макаренко О. та інші.

Постановка завдання. Увагу автора цієї статті зосереджено на одному з найважливіших інститутів кримінального права – на інституті покарання, зокрема, на системі і видах покарання. Метою дослідження є встановлення видів та практики покарань, які діяли у Гетьманщині та на Запорозькій Січі у другій половині XVII-XVIII ст., а також визначення покарань, що застосовувалися у різних видах судів.

Вклад основного матеріалу. В українському кримінальному праві другої половини XVII-XVIII ст. розрізнялися такі види покарань: смертна кара, тілесні покарання, вигнання з козацької громади, позбавлення волі, ганебні, майнові покарання, а також церковне покаяння.

Але зауважимо, що на практиці застосовувалися не всі види покарань. Особливо це стосується різновидів смертної кари. Смертна кара поділялася на просту і кваліфіко-

вану. Проста полягала в тому, що злочинця вбивали відразу, не завдаючи йому мук; кваліфікована смертна кара передбачала попереднє завдання мук. До простої належали: повішання, відтинання голови, розстріл, утоплення.

Шибениці ставилися в різних місцях: на людних місцях, на торговій площі; козаки ставили шибениці над проїжджими шляхами. За запорозьким звичаєм, повішання можна було уникнути, якщо будь-яка дівчина давала згоду на шлюб із засудженим. Яворницький Д. наводить такий випадок. Одного разу вели козака-злочинця на страту; назустріч йому вийшла дівчина, чиє обличчя було сховане під білою хусткою. Дівчина просила засудженого собі за чоловіка. Козак, наблизившись до дівчини, почав просити її відкинути хустку з обличчя. Дівчина зняла. Тоді засуджений, побачивши перед собою потвору зі слідами віспи на обличчі, прилюдно заявив: «Як мати таку дзюбу (рябу потвору) вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу» [1, с. 193].

Розстріл на практиці застосовувався нечасто, в українське право потрапив, очевидно, під впливом польського права, оскільки відомо, що таку страту застосовували поляки. Наприклад, відомо, що Виговського І. за наказом Тетері П. заарештували у Речі Посполитій і розстріляли за звинуваченням у державній зраді [2, с. 236].

Відрубання голови практикувалося досить часто. У запорозьких козаків не було катів; коли виникала потреба у страті злочинця, то наказували карати злочинця іншому злочинцю. Якщо ж у певний час був лише один злочинець, то його залишали у в'язниці доти, поки не відшукували іншого; тоді «новий» злочинець страчував «старшого» [3, с. 128]. В міських судах обов'язок страчувати покладався на спеціальних катів. Права, за якими судиться малоросійський народ, зазначають, що спільнота не повинна зневажати ката, оскільки він робить свою справу не за власним бажанням, а на користь всьому суспільству: «за то своє званіє он перед Богом не мерзок и ... грішником признаван бити не должен, но паче слугою справедливости не неприлично називатис может, так за тож всякому человеку во омерзении его иметь не надлежит...» (гл. XXV, арт. 13, п. 1) [4, с. 451]. Кат користувався спеціальним катівським важким дворучним мечем. Зразки таких мечей можна побачити, наприклад, у міському музеї міста Путивля.

Практикувалося утоплення: кидання людини в річку. Перед стратою засудженому за пазуху насипали піску. Полкові і сотенні суди зазвичай практикували таке покарання по відношенню до жінок, які вбивали свою незаконнонароджену дитину [5, с. 63].

До кваліфікованої смертної кари належали: четвертування, колесування, посадження на палю, підвішення за ребро на гак, закопування живим у землю.

За законом, до четвертування засуджувалися злочинці проти царя та його сім'ї (а також проти гетьмана), державні зрадники, які здали ворогу фортецю. Також четвертування передбачалося за нанесення рани, яке спричинило смерть, або вбивство суддів та інших судових чиновників; за напад на церкву, крадіжку з церкви, розорення і пограбування могил; сина за вбивство батьків (дочок закопували живими в землю); за вбивство власного чоловіка або жінки; за вбивство слугою пана; за отруєння; за крадіжку людей і продаж їх у неволю до іновірців. Отже, бачимо, що існував досить широкий перелік злочинів, за які передбачалося четвертування. Але на практиці воно застосовувалося рідко. Слабченко М. вказує, що йому відомий лише один випадок, коли український суд засудив злочинця до такої страти. 13 травня 1708 р. прилуцький суд розглядав справу про вбивство Тарасом Лучченком Лавріна Донця. Тарас Лучченко і Лаврін Донець були козаками, які зібралися перейти на правий берег Дніпра, щоб

там поступити на польську службу. Увечорі вони зупинилися переночувати у ліску. Тарас став розмірковувати над своїм задумом і вирішив, що він невдалий і переходити на бік поляків безглуздо. Він поділився своїми думками із товаришем, але той почав насміхатися над Лучченком. Зав'язалася бійка, і Донець був «до смерті приправлений». Полковий суд виніс вирок четвертувати вбивцю, але у справі не вказано, чи здійснили вирок [5, с. 83-84].

Замість четвертування за перелічені злочини карали іншими видами покарання. Наприклад, зрада каралася висилкою до Сибіру, ув'язненням або повішанням. Інші види злочинів у судовій практиці Гетьманщини не зустрічалися, наприклад, злочин, що полягав у позбавленні правителя престолу (в українській державі – гетьмана булави). Щоб усунути небажаного гетьмана, кожний міг зібрати партію однодумців, незадоволених існуючою владою, скликати раду і на ній обрати гетьмана більшістю голосів. Звичайно, гетьмани розправлялися з тими, хто задумав і вчинив заколот, але не шляхом четвертування [6, с. 29]. Смертю зазвичай карали за тяжке вбивство, але застосовували інші види страти [5, с. 85].

За кримінальним правом Гетьманщини, низка злочинів каралася колесуванням: вбивство батька, матері, близьких родичів, крадіжку у церкві спочатку карали четвертуванням, а потім мертве тіло мало бути покладене на колесо, а голову мали прибити на палю. Але на практиці колесування майже не застосовувалося, а за вироками передбачалися інші покарання. У 1710 р., 26 червня, був упійманий «злodingа Степан Волосянка, варвинський житель», який скоїв багато крадіжок. За 10 років він «обідив» людей на 4000 золотих. Впіймали його на крадіжці чудотворної ікони Божої Матері в с. Дубнах. Духовенство часто клопотало про помилювання злочинців, але, зрозуміло, в цьому випадку захищати його або просити за Волосянку не стало. Суд вирішив Волосянку «в коло вpleсти». Але гетьман зауважив, що «тут таковою карністю ніякі злочинці не звикли карати». Степан Волосянка був повішений [5, с. 87]. Слабченко М. вказує, що йому відомий лише один випадок застосування судом колесування. У 1762 р. Прилуцький полковий суд наказав колесувати козака Фещенка. Спочатку його забили до смерті, потім нібито живому зв'язали руки назад і волоком тягли тіло до Гуленкова хутора. На хуторі руки Фещенка були забиті в колеса, які за наказом судді-сотника почали крутити. Потім покалічені руки витягли з колес, розтягнули на дереві і обухом сокири розстрожили кістки до плечей. Потім мертвому викололи очі, тіло поклали на віз, вивезли у поле і вкинули у болото [5, с. 87]. Наводимо цей судовий акт тому, що з нього можна довідатись, яка була процедура колесування у Гетьманщині. Підкреслимо, що це покарання було застосовано в 1762 р., тобто в період явного тиску російського кримінального права з його традиційно жорстокими покараннями. Але, як бачимо, навіть у цей період виключно жорстоке покарання робилося вже мертвому тілу. Тобто колесування вже мало символічний характер.

Спалення як покарання, за «Правами, за якими судиться малоросійський народ», передбачалося для тих, «хто б насмілився противне щось честі Божій мерзотними своїми устами мовити з явним богохуленієм» (гл. I, арт. 1, п. 3). При цьому не враховувалося, «кто он, тоє в трезвом уме либо в пьянстве учинил». Також «Права» передписували спалювати живим атеїста «без всякоє пощади», однак перед тим застосувати «жестокое мученіє». Також до спалювання засуджували віровідступників, чаклунів, осіб, які чинили замах на життя або здоров'я царя через отруєння (щодо останніх, то їх мали спалювати після «особих сверх обычного мученій»). Спалюванням каралися підпал, звалтування малолітніх, тварин, гомосексуалізм, сексуальні перекручення.

На практиці до спалювання частіше всього вдавалися через самосуд. Державні суди присуджували таке покарання нечасто. Міллер Г. наводить таку судову справу про підпал. У 1698 р. Пирятинський уряд звернув увагу на низку майже безперервних пожеж. 1 жовтня було зареєстровано одну пожежу, 11 жовтня – іншу, 13 і 15 жовтня – ще по одній. Під час останньої пожежі за допомогою «Марка жида, що бачив двох чоловіків, од того огню бегущих і утекаючих» вдалося затримати винуватих. То були два теслі – Федір та Іван. Федора вбив розгніваний натовп, бо люди бачили, як він підпалював будинок, а Івана доставили до суду. «Обополний уряд по указу пана полковника Лубенського Леонтія Свічки, засівши в ратушу і вислухавши свідков, взглянул в книги правниє, а меновите в Статут і Порядок» і вирішив, що винуватий «сам має бути спалений: чим согрішив, тим має покутовать» [6, с. 95]. М. Слабченко вважав, що таке покарання, як спалювання, в основному застосовувалося на Правобережжі, оскільки прийшло в українське право з права польського [5, с. 95].

На Запорозькій Січі поширеним покаранням були підвішення на залізний гак за ребро і посадження на палю. Яворницький Д. вважав, що такі покарання було запозичене українцями від поляків [1, с. 194].

Дослідники вказують на існування у запорожців такого покарання, як закопування живим у землю [1; 7]. Вбивцю клали на дно викапаної могили, зверху ставили труну з вбитим і могилу засипали. Однак деякі дослідники зауважують, що перед тим вбивцю задушували [5, с. 84]. «Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали закопування живими в землю для жінок, які вбивали своїх чоловіків, і для дочок, які вбили батьків. Засуджену закопували по шию, залишаючи голову над землею, і так залишали. Жінка була беззахисною перед знущаннями людей, перед нападами тварин (наприклад, собак, свиней, які могли об'їсти їй лице, вуха, ніс). Іноді проходив тиждень, доки вона вмирала.

На Запорожжі найбільш вживаною була така страта, як забивання киями біля ганебного стовпа. Ганебний стовп завжди стояв на січовій площі поблизу від січової дзвіниці; коло нього лежала зв'язка сухих дубових палок з головками, що називалися киями. Злочинця прив'язували до стовпа і поруч клали кий; будь-який козак, що проходив повз нього, міг бити засудженого. До цього покарання засуджували злодіїв, переховувачів краденого, перелюбників, содомітів, насильників, гвалтівників, дезертирів. У такого злочинця, як правило, конфісковували худобу і рухоме майно, причому одну частину худоби віддавали на військо, другу – паланковому старшині, третя частина худоби і рухоме майно йшло вдові і дітям страченого [1, с. 192-193].

У 1751 р. два козаки, Василь Похил і Василь Таран, послані з пакетами до очаківського сераскер-паші, втопили при переправі через Дніпро свої паспорти і пакети київського генерал-губернатора Леонтєва, за що після повернення на Січ були «жестоко наказани киями» [1, с. 192]. Звернемо увагу на те, що таке жорстоке покарання за недбалість, допущену на службі, було встановлене в 50-ті рр., коли впливи російського права помітно посилілися.

Наступну групу покарань складали тілесні покарання. Вони поділялися на членушкоджуючі та больові.

До перших належали відтинання кінцівок, носа, вух, язика: «Если би хто какова ни есть званія мучительное сделал наругателство... отрубил оному или виломал руку, или

ногу, или нос, или ухо, или губу, или язык отрезал ... или око ослепил, либо зуб выбил... . тога послідуя закону Божію єму же самому, кто би он ни бил, таковий же состав отрубить, выбить или виломить...» (Права, за якими судиться малоросійський народ, гл. XXI, арт. 4, п. 1). На Січі до ламання кінцівок засуджували за ножове поранення товариша, за «болшіє вини» [1, с. 191]. Отже, можна вважати, що таке покарання також мало деякий відтінок символічного таліону.

В українському звичаєвому праві існувало таке покарання, як личкування – позначення злочинця через відрізання вуха, носа тощо. Личкування – оригінальний юридичний звичай, який зустрічається тільки в українському праві. Воно мало на меті затаврувати злочинця, назавжди підкреслити, що ця людина – злочинець, причому такий, що вчинив аморальний злочин. Личкували за вбивство незаконнонародженої дитини, за згвалтування малолітніх, за гомосексуалізм, за згвалтування худоби. Бували випадки, коли смертна кара замінялася личкуванням. В народі до личкованих осіб ставилися із презирством і огидою, про це свідчить хоча б такий випадок, коли козак, втративши вухо під час бою, вимагав у сотенної старшини, щоб йому видали спеціальний документ, який мав би засвідчити, що козак дійсно втратив вухо у чесному бою, а не внаслідок личкування [5, с. 117].

Больові покарання передбачали побиття. Як знаряддя використовувалися палки, кії, різки, канчуки, батоги. Зазвичай розмір цього покарання не був визначений ні нормами права, ні судовими вироками. Побиття як покарання було найпоширенішим покаранням в Гетьманщині, про що свідчать судові акти другої половини XVII-XVIII ст. Воно при-суджувалося судами незважаючи на те, що за писаним правом передбачені були інші покарання. Очевидно, це пояснюється тим, що побиття було поширеним покаранням за звичаєвим правом. На захист нашого припущення наведемо такий аргумент. Вже згадуване вище таке покарання, як забивання киями біля ганебного стовпа, що практикувалося на Запорозжжі, мало різновид – побиття киями (не до смерті). Це покарання супроводжувалося певними обрядами, які походять зі звичаєвого права.

Як бачимо, личкування і покарання киями з прив'язуванням до ганебного стовпа наближувались до ганебних покарань. Такі покарання були поширеними у звичаєвому праві. У козаків практикувалося також побиття під шибеницею канчуками. Це больове покарання також мало на меті зганьбити злочинця.

На Запорозжжі практикувалися і такі ганебні покарання, як посадження на дерев'яну кобилу, прив'язування до гармати ланцюгом. Злочинця, зазвичай злодія або козака, що виявив непокору до начальства, прив'язували до гармати або саджали на спеціальну дошку – кобилу – до тих пір, поки хтось із козаків не погоджувався узяти його на поруки.

Також до цієї групи покарань належали позбавлення честі, чинів і звань. Це покарання звичайно виступало у супроводі заслання до Сибіру і конфіскації майна. Як додаткове воно вживалося при смертній карі. Такі покарання звичайно застосовувалися до державних злочинців. Українськими судами такі вироки не виносилися, але у Гетьманщині практикувалися такі покарання за вироками російських судів. Як відомо, Дем'яна Многогрішного і його братів по звинуваченні в державній зраді було покарано батогами, позбавлено чинів і звань, закуто в кайдани і відправлено до Сибіру [2, с. 178]. Петро I, довідавшись про союз Івана Мазепи з Карлом XII, звелів усунути гетьмана з посади, позбавити честі, відлучити від церкви, а опудало його повісити, причепивши на груди надпис «Зрадник» [2, с. 183].

Наступним видом покарання були позбавлення волі – ув'язнення. Місцем ув'язнення були в'язниці, сараї, ями, спеціальні камери при ратуші. Вони влаштовувалися при міських судах. Охороняли їх спеціально поставлені для цього особи. В'язнів не кормили, їли вони те, що їм подавали як милостиню або приносили їхні родичі та близькі. Термін сидіння в ув'язненні за вироком суду був від чотирьох тижнів до року. Також злочинець, здебільшого, вбивця, міг добровільно відсидіти в ув'язненні, якщо злочин був скоєний випадково і він хотів добровільно постраждати за «гріх». Ув'язненням могли покарати співучасників, які безпосередньо не брали участі у вчиненні злочину. Також ув'язнення використовували як превентивний захід. У в'язниці могли тримати підозрюваного до суду. Так, у 1762 р. Крестовський намісник Федір Савицький скаржився у Лубенський полковий суд на сотника Второсенчанського Федора Слюза, що той схопив слугу Савицького і протримав його «под арештом при сотенному правленні, в ручних і ножних колодках, в земляних погребях через шесть недель» [8, с. 352-353].

До майнових покарань відносилися штрафи і конфіскації майна. Конфіскація майна звичайно виступала як додаткове покарання при основному – смертній карі або засланні. Різновидами штрафів були «вина», «головщина», «нав'язка». Вини сплачувалися за спричинені побиття, поранення, матеріальні збитки. Закон визначав розмір вини згідно з соціальним становищем сторін, а при пошкодженні будь-якого органу – також з урахуванням важливості цього органу для життя і здоров'я потерпілого. Вини частково йшли на користь потерпілого, частково на користь суду.

Головщиною називалася сплата родичам вбитого за його «голову». Головщина стягувалася з майна вбивці та його співучасників. Головщину сплачували як при навмисному, так і при випадковому убивстві. За вбивство, вчинене при самозахисті, головщина не сплачувалася у випадку, коли свідки могли підтвердити, що самозахист мав місце і був необхідним.

Під нав'язкою розуміли матеріальне відшкодування за завданий фізичний біль і моральну кривду. Підозрюваний, який не зізнавався, піддавався тортурам з метою з'ясування істини. Якщо протягом трьох разів катування він не брав на себе вини, то звільнявся від підозри, а звинувачу належало сплатити йому нав'язку – штраф за завдані муки і кривду. Розмір нав'язки залежав від соціальної приналежності підозрюваного. Нав'язкою також називали штраф за пошкодження коня або худоби, виражений не грошима, а еквівалентом пошкодженого: нав'язували конем – за коня, волом – за вола тощо.

На Запорозжі існувало таке покарання, як вигнання. Злочинця виганяли з козацької громади за межі Січі на певний термін або безстроково, без права надання йому притулку та захисту. Це приклад одного з найдавніших покарань, яке походило зі звичаєвого права. В Київській Русі аналогічним було покарання у вигляді «потоків та пограбування» [9, с. 50-51, 186].

Висновки. Система покарань у Гетьманщині, зафіксована в писаному праві, була досить розгалуженою і складною. Простежується певна класифікація покарань; ступінь покарання залежав від тяжкості злочину і соціальної приналежності сторін. Але на практиці судді користувалися частіше звичаєвим правом і здоровим глуздом. Жорстокі, незвичайні покарання майже не застосовувалися або проводилися над вже мертвим тілом. Основна мета покарання змінювалася залежно від тих умов, у яких перебувало українське суспільство, і відбивала перехід від приватноправового до публічно-правового розуміння злочину.

Список літератури:

1. Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
2. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний ; [пер. з англ. Ю. І. Шевчука]. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1992. – 510 с.
3. Малороссийская летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник / под ред. О. И. Левицкого. – К., 1878. – 584 с.
4. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т ім. В. Корецького НАНУ, 1997. – 547 с.
5. Слабченко М. Юридическое прошлое Малороссии / М. Слабченко. – К., 1911. – 292 с.
6. Миллер Г. Исторические сочинения о Малороссии и Малороссиянах / Г. Миллер. – М. : В Университетской типографии, 1846. – 96 с.
7. Голобуцький В. Українське козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1985. – 539 с.
8. Кулиш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. – К. : Дніпро, 1994. – 719 с.
9. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.) : навчальний посібник / І. Й. Бойко. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 408 с.

Єпур М. В. Система и виды наказаний по украинскому праву второй половины XVII-XVIII вв. / М. В. Єпур // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 2-2. С. 16-23.

В статье исследуется система наказаний по украинскому праву второй половины XVII-XVIII вв. в Гетманщине и на Запорожье. Проанализированы виды наказаний, которые применялись полковыми и сотенными судами и казацкими судами Запорожской Сечи. Установлено, какие из видов наказаний сформировались в обычном казацком праве. Показаны влияния польского и российского права на систему наказаний.

Ключевые слова: наказание, право Гетманщины, украинское обычное право, история уголовного права, смертная казнь, телесные наказания, позорящие и имущественные наказания.

**SYSTEM AND KINDS OF PENALTIES
IN UKRAINIAN LAW OF THE SECOND HALF XVII-XVIII CENTURIES**

Yepur M. V.

*Mykolaiv Branch of Open International University of Human Development «Ukraine»
Mykolaiv, Ukraine*

The paper investigates the system and the kinds of penalties in Ukrainian law of the second half XVII-XVIII centuries in Hetman State and Zaporizhzhya. Different courts used different kinds and different systems of punishments. The types of punishment that applied regimental and company courts and courts of Zaporizhzhya Sich are analyzed. It is proved that in the Ukrainian criminal law of the second half of XVII-XVIII centuries existed following penalties: death penalty, corporal punishment, expulsion from the Cossack community, imprisonment, foul, penalty property and ecclesiastical penance. It is established what type of punishment were formed in Cossack law. The influence of the Polish and Russian law on the penal system is showed. Polish and Russian influences were not of punishment, but only of some penalty species.

The system of penalties in the Ukrainian Hetman State, which were recorded in written law, was quite extensive and complex. The classification of penalties already existed, the degree of punishment depended on the severity of the crime and on the social status of the participants. In spite of the written law norms, in practice judges often used customary law and common sense. Cruel and unusual punishment hardly was used or was held over the body already dead. In practice foul penalties were widely used. They intended to shame the offender and to cause him disgust and contempt. These penalties are mostly descended from people's customary law. The main purpose of punishment varied depending on the conditions of Ukrainian social life and reflected the transition from private to public understanding of crime.

Key words: punishment, Hetman State law, Ukrainian customary law, the history of criminal law, the death penalty, corporal punishment, shaming and property penalties.